

Ook ik ben klaar met het religiedebat. Het waren mooie tijden, vol spanning, sensatie en moorden. Inmiddels is het debat intellectueel gesproken risicoloos en laf. Het tijdperk van Pim Fortuyn is ten einde maar niet omdat de islam en het christendom nu zo geciviliseerd zijn geworden. De politiek-religieuze stellingen zijn inmiddels onwrikbaar ingenomen. Katholieken moeten geen homo's, gereformeerden ook niet. Moslims houden niet van cartoons en worden daar zeer gewelddadig van. Links drinkt dan thee met ze om ze weer te kalmeren en noemt dat 'binden'. Conservatieve seculieren omhelzen de SGP als hoedster van het o zo waardevolle christelijke erfgoed en stoken diezelfde mannenbroeders op de islam te bevechten. Maar gelukkig blijft toch de snelst groeiende religie de doe-het-zelf-spiritualiteit die we ook onder humanisten tegenkomen: gevaarloos psychologisch gefröbel. Zo ongeveer liggen de religieuze verhoudingen. Ik vind het allemaal wel best. Het interesseert me steeds minder.

Of ik op weg naar Damascus door de bliksem ben getroffen? Want ik kon nogal heftig tegen religie tekeer gaan. Nee, ik ben geen hostieslikker geworden, draag geen boerka en heb mijn voorhuid ook niet laten stropen. Het atheïsme is me nog even lief als ervoor. Ik ben geen multiculturele Cohennist geworden of een GroenLinkse religieuze apartheidsfetisjist. Religie wantrouw ik nog steeds net zo intens als de hooligans van Ajax en Feyenoord. Elke homo weet wat hij aan God, Jahweh en Allah heeft. Niks.

Nee, de reden is heel anders. Steeds vaker concurreren andere zaken om mijn aandacht: kan ik mijn huis blijven betalen, houden we ons werk en kunnen we nog leuke dingen doen? Wat gaan we de komende jaren in onze Rijn-Scheldedelta economisch beleven. Dat is het issue. Zoals u weet duikelen we de krimpperiode in en is verliesangst de basisemotie van onze tijd geworden. Dat vraagt om een humanistisch antwoord. Want heeft u dat niet? Dat beetje gepieker over de toekomst? Nee? Dan bent u een uitzondering. De meeste Nederlanders knijpen hem de moord. Onbewust kijken ze naar Griekenland, Spanje, Portugal, Ierland en IJsland. We gaan een spannende tijd tegemoet van ernstige sociale conflicten.

Vergeleken met de grote economische opgaven is religiekritiek een luxeartikel, iets voor op de zondag. Natuurlijk moeten we het christendom en de islam in de gaten houden. *Religionwatch* is een boekhoudkundige machtskwestie van koppen tellen en geweren. Voor ons, voor mij dreunt een ander vraag op de deur: hoe houden we Nederland en dus Europa welvarend en wellevend?

Joep Schrijvers

Filosofe Joke Hermsen schreef een essaybundel over een interessant fenomeen: de tijd. Aan de ene kant heb je de economische kloktijd die in onze maatschappij zo'n opgeld heeft gedaan en waardoor we allemaal lopen te rennen en voortdurend het idee hebben dat we tijd tekortkomen. Aan de andere kant heb je de innerlijke tijd van niets doen, mijmeren, wachten, verveling. De laatste is broodnodig om echt mens te kunnen zijn.

De oude Grieken kenden het al, het verschil tussen *chronos*: de kwantitatieve tijd die de wereld regeert en *kairos*: de kwalitatieve, niet meetbare, ononderbroken tijd die je bijvoorbeeld ervaart als je voor je uit zit te staren of heel geconcentreerd bent. Die tijd heeft niets met de klok te maken en is juist zo belangrijk om te kunnen nadenken, te interpreteren, te reflecteren over jezelf en je omgeving. Maar deze *kairos* is in ons huidige tijdsgewricht waarin het kapitalisme hoogtij viert zo goed als verdrongen door de kloktijd, de chronologische Greenwichttijd. De kloktijd kun je meten en benoemen. De innerlijke tijd kent geen mechanisch verloop, het is de tijd die soms even helemaal stilvalt, maar soms ook galoppeert, bijvoorbeeld als er iets opwindends gebeurt. Hermsen: 'Het kapitalisme met zijn prikklok, targets en *time is money* heeft de tijd tot een economisch principe gemaakt. En dat is in deze eeuw door het voortdurend opjagen van de productie en de werkdruk alleen maar erger geworden. Ook ons verlangen naar consumptie wordt steeds opnieuw aangewakkerd. Mede hierdoor leven we alsof we voortdurend in tijdnood zitten: we lopen hijgend achter alle nieuwe technologische ontwikkelingen aan. Maar al die nieuwe media betekenen vaak ook een grote inbeuk op onze privacy. Je concentratie kan er elk moment door worden onderbroken, terwijl concentratie en aandacht – en zeker belangeloze aandacht – zo belangrijk zijn voor ons mentale evenwicht en mens zijn. Pas als je niet steeds doelgericht bezig bent en kunt afwachten, kun je tot nieuwe inzichten komen en creatief zijn. Vrije tijd is nodig om te groeien en je te kunnen ontwikkelen. Plato zei het al: vanuit een ontspanning van de geest kun je tot iets nieuws komen. Maar wij vullen zelfs onze vrije tijd in met allerlei activiteiten. Ook op school moeten we erg veel, terwijl het Griekse scholè, waarvan ons woord school afgeleid is, vrije tijd betekent. Vrije tijd, niets doen, is een voorwaarde voor het denken. Daar zijn we in onze hedendaagse maatschappij met zijn nadruk op doen en doelen wel erg ver van afgedwaald.'

Reflectie

Behalve door een bewust ik wordt de mens ook door een onbewust, dieper gelegen zelf gekarakteriseerd, meent Hermsen. 'Dit zelf bestaat uit wat ik ons surplus aan ervaringen, indrukken, herinneringen, vreugdes en teleurstellingen noem. Juist die maken je tot de unieke persoon die je bent. Een mens heeft niet alleen een vast omliggende identiteit, die bestaat uit de optelsom van biografische feiten, maar ook een zelf. Het eerste is vooral een handelend ik die binnen de kloktijd opereert. Het zelf rekent niet met minuten en uren die allemaal hetzelfde zijn, maar kent een meer innerlijk ervaren, kwalitatieve tijd. Het is de tijd, zoals we die allemaal op bepaalde momenten wel kennen, als je je kunt overgeven aan niets doen of uit de tredmolen van alledag stapt. Op die momenten word je ontvankelijk voor je eigen geschiedenis, want we herinneren ons bewust maar een procent van wat we meemaken; negenenegentig procent hebben onze hersenen als niet nuttige informatie weggecensureerd. Die herinneringen

'Pas als je niet steeds
doelgericht bezig bent,
kun je tot nieuwe inzichten
komen en creatief zijn'

trekken zich als het ware terug uit ons bewustzijn, omdat we anders niet behoorlijk zouden kunnen functioneren, maar elk moment ligt nog op de oevers van ons bewustzijn en kan ons soms spontaan te binnen schieten, juist als we tot rust komen. Door dat surplus, dat onze hele persoonlijke geschiedenis behelst, kunnen we tot reflectie en zelfbewustzijn komen en zijn we in staat om te groeien en te veranderen. Dit in tegenstelling tot de dingen om ons heen, die alleen maar zijn wat ze zijn: een tafel, stoel of computer. De mens is in principe een mens in wording, daar zijn veel filosofen het over eens.'

Zielsdimensie

'Het humanisme denkt er, meen ik, ook zo over. Ook zij zien de mens als iemand die zich kan verbeteren en ontwikkelen. Maar zij moeten er wel voor uitkijken dat niet te rationeel op te vatten, want dat wat ik het onzegbaar surplus aan ervaringen en herinneringen noem – je zou het ook een soort zielsdimensie kunnen

noemen – dankt zijn inspirerende werking juist aan het feit dat het niet in definities of taal gevat kan worden. Dit zelf is naar mijn idee de bron voor creativiteit en menselijkheid en wordt als het ware gevoed door de innerlijke tijd. Het is ook een dimensie die door veel mensen op religieuze wijze wordt ervaren en die zij wellicht daardoor God zijn gaan noemen. Maar daarmee wordt de innerlijke, menselijke bron van vernieuwing die ieder in zich draagt naar buiten verplaatst en aan religies uitbesteed. Het humanisme zou er mijns inziens toe kunnen bijdragen dat we ons dat weer toe-eigenen als iets wat inspireert en hoort bij het mens zijn. Als iets van waaruit een mens naar zichzelf kan kijken en waardoor hij in ontwikkeling blijft. Deze vorm van innerlijke groei heb ik met een knipoog weleens 'dualistisch humanisme' genoemd. Daarbij staat niet meer het dualisme tussen God én mens centraal, maar de spanningsboog tussen ik en zelf én de verhouding tussen kloktijd en innerlijke tijd. Het gaat erom die verhouding in evenwicht te houden, anders zal de mens langzamerhand vermechaniseren of tot ding gereduceerd worden.'

Slow future

Hermsen pleit in haar boek voor een langzame toekomst, waarin de kloktijd niet allesbepalend is, maar op gezette tijden afgewisseld wordt door de innerlijke tijd. 'Want behalve dat iedereen doodmoe wordt van al dat Multi-taken, rennen en haasten, leidt het regeren van de economische kloktijd ook tot een verlies van creativiteit, gezamenlijkheid en politieke betrokkenheid. Het leidt tot cynisme en onverschilligheid, omdat we vervreemd raken van onszelf. Omdat we te druk zijn om nog na te denken en te moeten demonstreren of nog iets voor de gemeenschap te doen. En dan heb ik het nog niet over alle stressgerelateerde ziekten die in onze maatschappij hand over hand toenemen.'

Behalve dat ze in haar boek een soort filosofische onderbouwing geeft van het verlangen naar verstillings en vertraging dat bij veel mensen leeft, pleit ze er ook voor dat het roer nu echt om moet willen we een menselijke wereld behouden en niet een kille, geautomatiseerde en robotachtige wereld creëren. 'Anders omgaan met de tijd kan hierbij helpen. Blijven we echter in de ratrace zitten waartoe de kapitalistische klok ons opdrijft, dan vrees ik dat het over een paar generaties niet alleen met ons milieu, maar ook met onze menselijke beschaving is gedaan. Als er nauwelijks meer tijd is voor rust, reflectie en verstillings, zal de samenleving steeds meer verzuimen en iedereen alleen nog bezig zijn met het najagen van zijn eigen belangen, het vermeerderen van zijn vermogen en de directe bevrediging van zijn lusten.'

Mirre Bots

Joke Hermsen, Stil de tijd. Pleidooi voor een langzame toekomst. Uitgeverij Arbeiderspers, Amsterdam 2009.